

**Віктор
ОГНЕВ'ЮК**

НАВЧАННЯ І ВИХОВАННЯ ЯК СОЦІОЦЕНТРИЧНІ ЦІННОСТІ

© В. Огнев'юк. 2003

Починаючи з середини ХХ ст. вчені, педагоги і значна частина світової громадськості говорять про гуманізацію суспільних відносин, про використання навчання і виховання в цій справі. Водночас ідеться про гуманістичний підхід до самої освіти. Ці ж ідеї містяться в Конвенції та рекомендаціях ЮНЕСКО щодо боротьби з дискримінацією у сфері освіти (1960) та в багатьох інших документах міжнародного співтовариства.

Гуманістичний підхід до навчання і виховання в межах системи освіти потребує кардинальної зміни в розумінні їх як соціоцентричних цінностей, коли навчання і виховання орієнтовані на виховання соціально зрілої, кваліфікованої особи, яка працює не тільки на себе, а й на колектив, суспільство, державу.

Проблема цінностей набуває популярності ще в СРСР. Можна назвати декілька монографій того періоду: «Про цінності життя і культури» В. Тугаринова (Л., 1960), «Цінність і оцінка» В. Василенка (К., 1964), колективна монографія «Проблема цінності у філософії» (М.-Л., 1966), в яких обґрунтовувалася думка про необхідність освоєння та переосмислення предметного поля філософської теорії цінностей. Цю теорію активно розробляли О. Баракурджє, О. Дробницький, М. Коган та ін.

Ці проблеми, а також проблема вибору цінностей, і тепер ґрунтовно розробляються в нашій державі та інших країнах. У нас ці проблеми досліджують В. Андрущенко, В. Біблер, Л. Губерський, І. Добронравова, А. Інмулатов, М. Михальченко, М. Попович, А. Ручка, О. Савченко,

В. Ярошовець та інші. Водночас спроб активного розроблення аксіологічної концепції оцінки систем навчання і виховання ще немає. Хоча деякі методологічні вказівки на таку орієнтацію досліджень можна знайти в монографії Л. Губерського, В. Андрушенка, М. Михальченка «Культура, ідеологія, особистість» [1, 577].

Завданням цієї статті є вичленування провідних ідей для створення такої концепції, особливо з погляду розуміння сутності людини, її ціннісних орієнтацій та їх формування.

Для освіти принципово важливе розуміння дуалістичної сутності людини, яка виявляється в парності основних категорій буття: природність і суспільність, добро і зло, правда і брехня, любов і зрада, честь і безчестя, справедливість і несправедливість, сором і безсоромність, моральність і аморальність. Ці грані як вияв духовного й тваринного в людині перебувають у постійній боротьбі, що може стати поясненням того, що суспільні зміни відбуваються, як правило, внаслідок боротьби. Індивідуалістським, анархічним прагненням людини протистоїть моральність, спрямована на консолідацію суспільства й пошукана обережність його від розкладу та розпаду.

Історія людства значною мірою є історією боротьби цих двох протилежних сил людської природи, боротьби, що виявляється в різних формах й під різними гаслами, але по суті залишається одним і тим же, — образно кажучи, боротьбою між божественним і сатанинським у людині. Освіта покликана навчити людину приборкувати свою «тваринну» природу й актуалізувати духовні потенції. З цього приводу Ф. Ніцше визначав: «Моральність — не що інше (або не більше), ніж підпорядкування звичаям, хоч би якими вони були; звичай — традиційний спосіб діяльності. У тих випадках, де традиції не вказує, немає моралі; і чим менше життя визначається традиціями, тим меншим стає коло моралі. Вільна людина — аморальна, тому що у вільному вона хоче залежати від себе, а не від традиції. У всіх первісних станах людства слово «порочний» було рівнозначним слову «індивідуальний», «вільний», «незалежний». Якщо здійснювалась певна дія не тому, що так вказувала традиція, а з інших мотивів (наприклад, заради індивідуальної користі), така дія вважалася аморальною; так вона сприймалася навіть тим, хто її здійснював...

...Яка людина найбільш моральна? По-перше, та, що найчастіше виконує закон... По-друге, та, що виконує закон у найтяжчих умовах. Найбільш моральним є той, хто найбільше приносить у жертву звичаю. ...Звичай, традиція... вимагає, щоб особистість принесла себе в жертву — така мораль звичаїв» [2, 325 — 326].

Для української людини, що лише недавно осягнула переваги власної свободи й долає нівелювання особистості, твердження Ніцше може сприйматись під кутом зору повернення до минулого, коли колективне поглинало індивідуальне. Водночас це є й застереження для сучасної педагогіки від надмірного захоплення індивідуальним, оскільки крайній індивідуалізм не менш небезпечний, аніж домінанта колективного. Ніцше, вважаючи мораль функцією й засобом інстинкту збереження роду, вказує на необхідність успадковувати традицію, а традиція, як відомо, є національною. Звідси необхідність формування моралі на основі національних традицій, звідси і переконатий національного виховання.

Ще раз слід підкреслити, що людина не може бути «розподіленою» за певними різноманітними окремими видами діяльності, в яких вона начебто виховується в певному вимірі: моральному, естетичному, економічному або екологічному. Наприклад, екологічно вихована людина повинна, за своїм внутрішнім переконанням, охороняти будь-яке середовище, а не лише природне довкілля, хоча, безперечно, і його. Економічно вихована людина має виявляти свою вихованість у будь-якій справі, а не лише у фінансово-бухгалтерській. Вона раціонально розпоряджатиметься будь-якими ресурсами. Тобто індивід повинен виявляти вихованість у будь-якому вимірі своєї діяльності. Тому її можна більш або менш складна ланка педагогічно побудованої життєвої діяльності виховання має якомога ширше відображати різні аспекти його моральної позиції, втілювати різні напрями його виховання. А загальна культура й вихованість людини, у свою чергу, зумовлює морально вмотивовані цілі, які вона ставить перед собою. До цього процесу мають бути залучені всі засоби виховання. Єдність структури процесу діяльності (мотив, мета, процес, оцінка) дає підставу вважати, що саме в цьому криється потенціал цілісності виховання.

У мотиві діяльності людини повинна бути відповідь на запитання, навіщо вона

здійснює цю діяльність. Саме тут — природний ґрунт для морального, релігійного й патріотичного виховання. У визначенні мети діяльності це — ґрунт для розумового виховання. Процес діяльності можна зіставити з визначенням індивідууму того, як він її виконуватиме. А це пов'язане з реалізацією трудового, фізичного, економічного та естетичного напрямів виховання.

Отже, якщо людина робить свою справу всупереч законодавству, руйнуючи довкілля чи соціальні терени, то така людина втрачає право називатись вихованою. Так, до речі, відбувається й на буденному рівні: за виховану людину завжди мали таку, яка поважає суспільну усталеність, виважено ставиться до довкілля, — тобто таку, яка дотримується норм людських стосунків та стосунків із світом загалом.

Щоб реалізувати названі вище завдання, слід знайти можливість реалізації людини в певній, хоча б одній (але, можливо, не єдиній) сфері предметності. І роль цієї сфери надзвичайно важлива для всієї, так би мовити, цілісної діяльності. У ній фокусується саме та життєва позиція людини, яку вона самостійно визначила. З урахуванням цього освітньо-педагогічна діяльність може бути відображена в таких послідовних стадіях розвитку:

- виникнення у вихованця зацікавлення до певної сфери;
- пробудження у вихованця зацікавлення до цінностей саме цієї сфери, до їх буденного змісту;
- формування у вихованця схильності до виявлення цінностей у своїй діяльності, а в подальшому — й до виявлення цінностей і в усіх інших предметних сферах;
- пробудження у вихованця потреби в постійному дотриманні цих цінностей.

Про які сфери йдеться? Безперечно, що це — ті самі сфери, які в освіті створюють відповідні предмети навчання. Наприклад, для екологічного виховання — це сфера природного довкілля, для економічного — сфера товарно-грошових взаємовідносин тощо. Тобто йдеться про те, що навчання в певній предметній сфері не є самодостатнім. Це — не педагогічна самоціль, а лише перша, початкова сходинка у здійсненні процесу виховання, де предметні знання перетворюються на багатомірний життєвий цінності.

Саме навчання пронизує всю життєву діяльність дитини, молодого людини. Безсумнівне те, що вона є найважливішим

чинником виховання в умовах, коли потяг до навчання в молоді зростає, а певні виховні традиції шкіл та інших навчальних закладів з відомих причин втрачено.

Проте навчальна діяльність, як насичення пам'яті, оволодіння стереотипами, не має цілеспрямованого виховного характеру. Виховне навантаження в повному обсязі притаманне лише навчальній діяльності, спрямованій на розвиток. Йдеться про формування стереотипів діяльності, свідомості, що надають їх потенційному носієві (учню) можливість діяти в подальшому, модифікуючи ці стереотипи або цілком відкидаючи їх на користь вироблених самостійно. Навчання, спрямоване на розвиток, передбачає постійне його сходження на дедалі вищий рівень складності матеріалу, який вивчається: від простої фактологічної констатації — до авторської інтерпретації, побудови логічних конструкцій. Мовиться не лише про навчання з підвищенням рівнем складності, а про навчання, так би мовити, «вбудоване» в систему стосунків, які створюють для вихованця труднощі при взаємодії з іншими учасниками навчального процесу та об'єктами навчального матеріалу. Саме ці труднощі, які долають учні, створюють сприятливе психологічне підґрунтя для виникнення в них інтересу до певного навчального предмета.

Зацікавленість учня щодо всіх навчальних предметів виникає не тому, що її зумовлює зміст відповідного матеріалу (адже серед предметів є й такі, які школяр не може назвати улюбленими). Зацікавленість породжує характер особистої діяльності учня. Учень здійснює її, залучаючи до тієї чи іншої її ланки поведінковий специфіку її виконання. А методично виникнення в навчальному процесі такої специфіки досягається внаслідок побудови певної складної ланки діяльності учня у спеціальних дидактичних межах — у певній технології навчання. Поеднання технологій протягом усього терміну навчання й становить цілісний навчальний процес, що значною мірою забезпечує формування діяльностей культури.

Отже, слід брати до уваги відмінності між вихованням і навчанням. Виховання не може бути зведеним до навчання. В чому ж відмінності між ними? На нашу думку, слід виокремити такі: по-перше, досвід, набутий учнями в процесі навчання (знання, компетенції), не обов'язково має

бути використаний негайно, адже набуття освіти, як правило, спрямоване в майбутнє. Водночас соціальні ідеї, засвоєвані в процесі виховання, спрацьовують одразу ж у поведінці виховуваного (коли немає єдності між «знаю» і «роблю»), то це ознака неефективності виховання).

По-друге, у процесі навчання учень не зобов'язаний засвоювати всі, навіть істотні, компоненти людського досвіду, він опановує те, що відповідає його потребам. У сфері духовного життя важко знайти ідеї, до яких вихованець може залишатися байдужим: він або сприймає їх, або відхиляє.

І нарешті, якщо результати освіти підтверджуються документом, і від цих результатів залежить визначення його соціального статусу, то вихованість — це особиста справа вихованця, вона не підлягає юридичному визначенню (крім випадків значного відхилення від загальноприйнятих норм поведінки). Відтак процес виховання (формування) особистості — це особливий об'єкт педагогічного пізнання й специфічна галузь педагогічної діяльності, хоч і невід'ємна від навчальної.

Основне питання, що виникає при визначенні змісту виховання, — це сформування системи цінностей. Адже будь-яка цінність набуває справжнього змісту лише за умови введення її до системи. Система ж завжди має ієрархічний характер, тобто будь-яка ціннісна система характеризується вищою цінністю. Розглянемо найпоширеніші типи системи.

Пасамперед — це система виховання, заснована на трансцендентних цінностях і спрямована на наближення вихованця до абсолютної цінності — Вищої Істоти. Зміст виховання визначається такими цінностями, як душа, безсмертя, потойбічне життя, щастя, віра, надія, любов, покая. Земні цінності в межах цієї системи розглядаються як тимчасові, другорядні, обмежені.

По-друге, існує система виховання, заснована на соціоцентричних цінностях. Вищою цінністю тут виступає людство взагалі, а виховання при цьому спрямоване на досягнення позитивного ставлення до всіх людей, незалежно від статі, національності, соціального стану, а також — до людської діяльності та її продуктів, тобто культури в найширшому її розумінні. Базові цінності в такому вихованні — це свобода, рівність, праця, мир, творчість, солідарність, злагода тощо. Але така система виховання має

певні вади, наприклад, космополітичну розмитість: адже те, що є свободою для одного, може бути несвободою для другого, а мир між двома народами може бути досягнутий через зраду інтересів їхніх сусідів.

По-третє, визначається система виховання, заснована на антропоцентричних цінностях, спрямована на піднесення індивідуальності в структурі людських цінностей. Йдеться про те, що розвиток кожного індивіда на основі самовиявлення у спільноті індивідів — запорука загального блага. Базовими цінностями тут є самореалізація, автономність, користь, індивідуальність. А провідна вимога такого виховання: «Навчись піклуватися про себе сам, щоб не створювати проблем для інших». Недолік такої системи виховання — в загрозі перетворення вищої цінності на елементарний егоїзм.

По-четверте, є система виховання, заснована на національних цінностях, яка усуває недоліки трьох попередніх систем виховання й водночас вбирає в себе їхні позитивні елементи, ставлячи в центр уваги національну ідею, що реалізується титульною нацією спільно з представниками інших національностей з метою забезпечення сталого розвитку суспільства. Такий підхід забезпечує вихованцям доступ до різних систем цінностей, а система виховання допомагає не лише оволодіти комплексом гуманістичних цінностей, а й готує молодь до життя в конкретному соціально-культурному просторі й до участі в його вдосконаленні.

Як відзначається в Національній доктрині розвитку освіти: «Національне виховання спрямовується на залучення громадян до глибоких пластів національної культури і духовності, формування у дітей та молоді національних світоглядних позицій, ідей, поглядів і переконань на основі цінностей вітчизняної та світової культури» [3, 140].

Отже, головною метою національного виховання на сучасному етапі є набуття молодим поколінням історичного й соціального досвіду; успадкування духовних надбань народу, що віками накопичувались у річці світової цивілізації й культури; розвиток особистісних якостей громадянина Української держави; формування культури міжнаціональних взаємин.

При цьому стратегічними завданнями виховання визначаються: науково-педагогічне забезпечення єдності фізичного, духовного й інтелектуального розвитку осо-

бистості; визначення в освіті пріоритету гуманістично-світоглядних знань, формування цілісного бачення світу й людини в гармонії з природою, космосом і собою; утвердження гармонії національного й загальнолюдського, розвиток почуття відповідальності за збереження національних традицій, звичаїв, культурних надбань, реалізація ідеї «діалогу культур»; творення індивідуального «я» громадянина в його духовній автономності та в умінні поєднувати особисті інтереси з родинними, колективними, суспільними й державними.

Національне виховання в означеному змістовому контексті найбільш відповідає парадигмі людинобіосфероцентризму.

Країни, які ми називаємо «розвиненими», при визначенні системи виховання нових поколінь теж виходили з необхідності формування її ідейної основи — системи поглядів і моральних критеріїв. Переважно вони спиралися на християнську чи схожу за гуманістичними поглядами мораль. Цінний досвід протестантських країн Європи — візрія добробуту. Чимале значення в його досягненні мала головна заповідь протестантизму: найтяжчий гріх, якого може припуститися здорова людина, — це байдикувати, не роблячи нічого корисного для себе, своїх близьких та загалу людей. Проте, живучи в добробуті, країни Західної Європи зіткнулися з низкою морально-етичних проблем, що свідчить про необхідність критичного ставлення до збудовані протестантської системи виховання.

Дещо особіно від західноєвропейських освітніх традицій стоїть вальдорфська школа з притаманною їй антропософсько-люднознавчою концепцією освіти й виховання, сутність якої визначив засновник цієї школи Р. Штейнер: «Не слід запитувати, що необхідно знати й уміти людині для життя в межах чинного суспільного порядку. Слід запитувати, що закладене в людині й що в ній може бути розвиненим. Тоді стане можливим залучення до суспільного порядку нових і нових сил молодого покоління. Тоді в цьому порядку завжди житиме те, що з нього роблять, вступаючи до нього, сформовані люди. Проте не слід робити з молоді те, до чого прагне щодо неї сучасна її суспільна організація» [4, 5].

Виховний процес визначається рядом чинників, серед яких особливе місце посідають: по-перше, духовні можливості особистості вихованця разом з усіма культур-

ними передумовами; по-друге, безпосереднє середовище її становлення та розвитку й, нарешті, особистість педагога в контексті цього середовища в ролі посередника. Виховання — це безперервний процес формування особистості, зумовлений її фізичними й духовними потенціями, що взаємодіють із потенціями природного та соціокультурного оточення, істотним елементом якого на певному етапі виступає педагог. Головна функція останнього зводиться, по суті, до прискорення процесу, а не до нав'язування певних стереотипів і норм. Вихователь лише використовує власний особистісний потенціал, взаємодіючи з оточенням, істотним елементом якого й постає. Тотальний контроль і надмірна регламентація його діяльності за фахом мають поступитися місцем творчій самодіяльності взаємозакінчених одна в одній вільних особистостей у процесі безперервної освіти.

Сучасний педагог повинен усвідомлювати, що немає ні суто інтелектуального, ні суто морального, ні суто естетичного виховання й самовиховання, а в кожному окремому випадку обов'язково домінує щось одне. Гармонія тут мислиться лише як неперервна конкуренція, а точніше — взаємодоповнюваність найрізноманітніших духовних поривань.

Сутність виховного впливу зводиться насамперед до цілеспрямованого формування нових ціннісних орієнтацій особистості, які забезпечили б найоптимальніший для неї та бажаний для соціуму розвиток її унікальних індивідуально-неповторних здібностей. Але при цьому все ж слід враховувати, що учня виховують не лише професійно підготовлені педагоги, які свідомо взяли на себе цю місію, а й ряд інших людей та обставин повсякденного буття. «Виховує кожна хвилинка життя й кожний клептик землі, кожна людина, з якою особистість, що формується, стикається іноді ніби випадково, побіжно» [5, 14–15]. І не слід ігнорувати ці, на перший погляд, побічні впливи чи намагатись захистити від них особу вихованця. Загальна виховна атмосфера визначає зміст педагогічного процесу, виховуючи й самого вихователя, що, до речі, надає нового сенсу й феноменові культури виховання.

Що старіюче стає дитина, молода людина, то вищає й рівень її соціальної зрілості. І зрілість визначається не лише за віком, а багато в чому залежить від конкретних умов, в яких зростала й виховувалась

людина, а також від генетичних даних та індивідуальних рис.

Підсумовуючи, слід підкреслити, що сучасна філософія освіти і педагогіка стикаються з невизначеностями в процесах навчання і виховання, які не можна пояснити без урахування ціннісних ідеалів у межах різних концепцій. Це — важливий напрям

досліджень філософії освіти та педагогіки, особливо у сфері розвитку методологічних концепцій навчання і виховання.

Будь-які соціально-філософські або педагогічні дослідження системи освіти мають визначити аксіологічні орієнтації методологічних концепцій або конкретних методик з навчання і виховання молоді.

Література

1. Л. Губерський, В. Андрущенко, М. Михальченко. Культура, ідеологія, особистість. — К.: Знання України, 2002.
2. Ницше Ф. Утренняя заря // Человек / Мыслители прошлого и настоящего о его жизни, смерти и бессмертии. XIX век.
3. II Всеукраїнський з'їзд працівників освіти.
4. Цит. за: Рихтер Т. Задачи педагогики и цели преподавания свободной вальдорфской школы. — М., 1999.
5. Сухомлинский В. А. О воспитании. — М., 1975.

Резюме

- Автор обгрунтовує думку про необхідність освоєння та переосмислення предметного поля філософської теорії цінностей на сучасному етапі трансформації вищої освіти.
- Автор обосновывает мысль о необходимости освоения и переосмысления предметного поля философской теории ценностей на современном этапе трансформации высшего образования.
- An author grounds thought about a necessity mastering of the subject field of philosophical theory of values on the modern stage of transformation of higher education.